

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SE.2024.0037>
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu,
kontakt: marta.czyzak@bu.umk.pl,
ORCID ID: 0000-0003-3746-4530
s. 212–215

Marta Czyżak

Oprawy gotyckie w Ratuszu Staromiejskim w Toruniu

W Galerii Sztuki Gotyckiej Ratusza Staromiejskiego 13 grudnia 2024 roku została otwarta niezwykła wystawa ponad siedemdziesięciu opraw gotyckich ze zbiorów toruńskich: Biblioteki Uniwersyteckiej, Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej oraz Archiwum Państwowego. Ekspozycja ta jest pierwszą w muzealnictwie europejskim wystawą opraw gotyckich! Rada Naukowa Konferencji „Gotyck w Polsce i w Europie” obradującej w toruńskim Ratuszu 13–15 grudnia 2024 roku za główny cel wystawy uznała – jak pisze Arkadiusz Wagner, wybitny znawca średniowiecznego i nowożytnego introligatorstwa, ekslibrisu i supereklibrisu, pomysłodawca i jeden z kuratorów ekspozycji – „zobrazowanie dziejów gotyckiej oprawy książkowej w Europie i Polsce XIII–XVI stulecia na podstawie relatywnie bogatych i cennych zbiorów toruńskich bibliotek, muzeów oraz Archiwum Państwowego”¹.

Autorzy scenariusza wystawy – prof. Arkadiusz Wagner i dr Krzysztof Nierzwicki – podjęli zatem temat mało wdzięczny: średniowieczne oprawy książkowe. Gdybyśmy

jeszcze mogli zajrzeć do środka prezentowanych kodeksów lub gdyby były to finezyjne, bogato złożone oprawy barokowe i rokokowe czy arcydzieła introligatorstwa XVII–XXI wieku... Jednak to właśnie oprawy gotyckie, skrywające tomy Biblii, dzieła starożytnej i średniowiecznej myśli: teologii, filozofii czy astronomii, utwory literackie, miejskie księgi sądowe i rachunkowe, modlitewniki i kodeksy służące liturgii „emanują specyficznym pięknem, którego dostrzeżenie warunkowane jest szczególną wrażliwością i wiedzą”².

Co ważne, średniowieczne woluminy zostały umieszczone we wnętrzach Galerii Sztuki Gotyckiej Ratusza – eksponowane tu dzieła snycerstwa i malarstwa, wzbogacone czy dopełnione o obiekty (skrzydła ołtarzy, rzeźby, wytwory rzemiosła artystycznego: złotnictwa, ślusarstwa, kaflarstwa) „zawierające w sobie wątek introligatorski”: wizerunki ksiąg, podobne ornamenty i motywy dekoracyjne – w naturalny sposób uzupełniają gotyckie oprawy, tworzą odpowiednie środowisko dla ich artystycznego przekazu. Z drugiej strony „zwiedzający wystawę i czytelnik katalogu zyskuje poczucie, że oprawy książkowe stanowiły integralny składnik kultury gotyckiej”³. Ekspozycja otrzymała oryginalną aranżację plastyczną autorstwa Jacka Nawrockiego, nawiązującą kolorystyką do brązu opraw i czerwieni gotyckiej cegły.

Wystawę tworzy jedenaście działów prezentujących oprawy w przemyślanym układzie tematyczno-chronologicznym oraz dział dwunasty *Varia* obejmujący wspomniane dzieła malarstwa, rzeźby i rzemiosła artystycznego: eksponaty stałe Galerii i prace wypożyczone z Muzeum Diecezjalnego i zbiorów prywatnych towarzyszące poszczególnym częściom oraz tematom ekspozycji.

Il. 1. Wystawa „Oprawy gotyckie XIII–XVI wieku ze zbiorów toruńskich”, część trzecia *Ku ostatecznym formom*. Fot. P. Kurek

Otrzymaliśmy zatem przegląd opraw gotyckich (powstałych w Prusach Krzyżackich i Prusach Królewskich, w Królestwie Polskim, na obszarze Czech, Niemiec i Niderlandów) w ich historycznym rozwoju, a więc: o różnorodnej budowie (oprawy płaszczowe, sakwowe, łańcuchowe), technice wykonania (rytowane drewniane oprawy tabliczek woskowych, oprawy pokryte skórą – nacinane, malowane, ślepo wyciskane strychulcem i tłokami, radełkami i plakietami), oprawy o różnorodnych dekoracjach, wśród których wyeksponowano szczególnie te zdobione wzorem owocu granatu bądź ornamentem „arbor vitae” (ukazującym symbolicznie krzyż jako drzewo życia), ważnymi motywami sztuki średniowiecza.

Autorska narracja wystawy prowadzi widza poprzez wspomniane jedenaście działów ilustrujących przemiany w technice introligatorskiej. W *Części wprowadzającej: zrozumieć oprawę gotycką* umieszczonej w dawnej Sali Sądowej Ratusza i przez to w naturalny sposób oddzielonej od zasadniczej części ekspozycji ukazano charakterystyczne cechy struktury gotyckiej oprawy, gatunki drewna i skór wykorzystywanych na okładziny kodeksów, podstawowe narzędzia introligatorskie. Wskazano zarazem na wzorzec średniowiecznej formy książki: starorzymskie wiązki tabliczek drewnianych pokrytych woskiem, a nazywane *caudex* (kloc drewniany) lub *codex*⁴.

W części drugiej zatytułowanej *Wczesny i dojrzały gotyk* (oprawy z XIII, XIV i początku XV wieku), rozpoczynającej główny nurt ekspozycji, zaprezentowano przykłady „typowej dla ery gotyckiej predylekcji do wyrazistych barw okładzin, czemu towarzyszy zupełny brak lub skromność dekoracji wyciskanej z tłoków”, a także oprawy nacinane, oprawy zaopatrzone w charakterystyczne dla epoki guzy, metalowe okucia czy łańcuch. Wśród szesnastu wytworów europejskich warsztatów znalazły się także dwie „nietypowe” oprawy ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu: pierwsza (kryjąca tekst objawień św. Gertrudy z Helfty i św. Brygidy Szwedzkiej) zdobiona wyciskami dawnych tłoków pieczętnych (introligator anonimowy, prawdopodobnie północna Nadrenia) i kolejna (Biblii) dekorowana odbiciem klocka drzeworytniczego z kompozycją ornamentalną („pantera z obręczą na szyi czająca się na zaniepokojonego ptaka siedzącego na gałęzi w otoczeniu bujnej roślinności”) – introligator anonimowy, Gdańsk lub Frombork⁵.

W część trzeciej *Ku ostatecznym formom* pokazano siedem opraw z drugiej–czwartej ćwierci XV wieku wykonanych w warsztatach pruskich, np. dzieła anonimowego mistrza gdańskiego zwanego Introligatorem Smoka (Starszym) – wśród licznych tłoków, którymi się posługiwał, był także tłok z wizerunkiem smoka – czy toruńskiego introligatora

Mathiasa Hadebera, który używał m.in. tłoków z motywem Madonny Apokaliptycznej i z banderolą z sygnaturą „mathias + hadeber +”⁶.

W części czwartej *Późny gotyk. Hegemonia pewnego wzoru* umieszczonej w północnej części galerii, w pobliżu ołtarza Ukrzyżowania Chrystusa (Dolny Śląsk, koniec XV wieku), zaprezentowano przykłady wykorzystania w dekoracji zwierciadeł okładzin wzoru owocu granatu: koncepcję tę zastosowano po raz pierwszy „na większą skalę w norwimberskich oprawach kobergerowskich, chroniących m.in. druki słynnej oficyny Antona Kobergera”. Motyw ten, wywodzący się – jak podkreśla autor katalogu wystawy – z luksusowych tkanin włoskich, spotykamy także w złożonych tłach scen religijnych, np. w zasłonie stanowiącej tło sceny Ukrzyżowania we wspomnianym wyżej ołtarzu⁷.

W części piątej zatytułowanej *W zaciszu archiwów i studioli* ukazano cztery wykonane z pergaminu oprawy tzw. kopertowe, tj. użytkowe, chroniące toruńskie księgi miejskie i księgi toruńskich uczonych. W części szóstej *Późnogotycka różnorodność* zajmującej centralne miejsce galerii dla zilustrowania „bogactwa form dekoracji opraw późnogotyckich” zaprezentowano dwanaście opraw z drugiej połowy XV i początków XVI wieku z różnych ośrodków introligatorskich: z Poznania, Gdańska, Krakowa, Pomorza Zachodniego, Prus Królewskich. Tutaj także, w osobnej gablocie, umieszczono okazałych rozmiarów księgę chórową: graduał z pierwszej ćwierci XV wieku z wtórnie zamontowanym (na początku XVI wieku) zatraskowym zamkiem⁸. Dziełom

Il. 2. Wystawa „Oprawy gotyckie XIII–XVI wieku ze zbiorów toruńskich”, część druga *Wczesny i dojrzały gotyk*. Na pierwszym planie oprawa anonimowego introligatora (Czechy?), koniec XIV–początek XV w. Fot. P. Kurek

Il. 3. Wystawa „Oprawy gotyckie XIII–XVI wieku ze zbiorów toruńskich”, część piąta *W zaciszu archiwów i studioli: oprawy kopertowe*. Fot. P. Kurek

introligatorstwa towarzyszą szczególnie liczne odniesienia do dzieł średniowiecznego malarstwa, rzeźby i rzemiosł artystycznych o analogicznych ornamentach i motywach, np. w sąsiedniej gablocie umieszczono krzyż relikwiarzowy (Nadrenia lub Toruń, ok. 1400) z symbolami czterech ewangelistów znanymi z wycisków tłoków na okładzinach kodeksów⁹.

Il. 4. Wystawa „Oprawy gotyckie XIII–XVI wieku ze zbiorów toruńskich”, część dziesiąta *Luksus i dewocja: modlitewnik księżnej Doroty*. Fot. P. Kurek

W częściach siódmej i ósmej ekspozycji zaprezentowano sześć opraw powstałych w ostatnim trzydziestolecu XV i pierwszych dekadach XVI wieku w warsztatach niemieckich, niderlandzkich i angielskich zdobionych przy użyciu „technicznych innowacji” introligatorstwa późnogotyckiego: radełka i metalowej plakiety. Znalazła się tu m.in. oprawa powstała w działającym w Rostocku Warsztacie Brodatego Mężczyzny, dekorowana wyciskiem ciekawej plakiety z wizerunkiem przypuszczalnie wędrowca, i oprawa wykonana w antwerpskim warsztacie Jacobusa de Ghele, zdobiona wyciskami dwóch plaket o motywach ornamentalnych; na plakiecie dolnej okładziny wyryto fragment Psalmu 119, 125 („Jestem Twoim sługą, daj mi zrozumienie, bym poznał Twoje napomnienia”) i imię introligatora¹⁰. W części dziewiątej zatytułowanej *Między klasztorem a uniwersytetem* ukazano trzy tzw. oprawy mniszne, niekoniecznie wytwarzane tylko na potrzeby środowisk klasztornych, ale także – mieszkańskich czy uniwersyteckich. Inspiracją dla ich powstania była oszczędność materiału obliczeniowego. Taką skromną oprawę otrzymał w lubeckim warsztacie Mistrza Marii w Mandorli *Das Narrenschiff* (*Statek głupców*) Sebastiana Branta (Lubeka, ok. 1500). W części dziesiątej *Dewocja i luksus* zaprezentowano tylko jeden wolumin: modlitewnik z psalmami zaopatrzone pierwotnie w oprawę sakwową i zapinany na miniaturowe zamki, ozdobiony złożonymi guzami – niegdyś była to własność Doroty królowny duńskiej i pierwszej małżonki księcia Albrechta Hohenzollerna (zm. 1547)¹¹. Oprawy w części jedenastej *Zmierzch epoki* (XVI wiek) ilustrują z jednej strony przenikanie się gotyckich i renesansowych motywów dekoracyjnych lub schematów kompozycyjnych w szesnastowiecznych oprawach czy też zanik gotyckich rozwiązań technicznych (np. metalowych okuć centralnych i narożnych), z drugiej – zjawisko wtórnego wykorzystywania pergaminowych kart średniowiecznych rękopisów w oprawach renesansowych. „W specyficzny sposób epoka gotycka trwała też na oprawach, w których użyto makulatury introligatorskiej z kodeksów pergaminowych”¹².

Cała ekspozycja tchnie surowym pięknem gotyku, ocieplanym i rozświetlanym w ostatniej części przez złożone zapięcia i okucia modlitewnika księżnej Doroty. Jak czytamy w katalogu wystawy: „[...] do niezbędnego minimum ograniczono liczbę współczesnych obiektów – jak plansze fotograficzno-tekstowe – czy przykłady oryginalnych skór obliczeniowych tudzież desek z dębiny i buczyny. Z założenia wystawa miała być swoistym »azylem« od kopii i multimediiów, w którym zwiedzający zetknęli się prawie wyłącznie z materialnymi świadkami dawnej epoki, ponadto

w otoczeniu autentycznej, gotyckiej architektury oraz średniowiecznej muzyki kościelnej – chorału gregoriańskiego”¹³. Zwiedzający otrzymali zatem możliwość bezpośredniego obcowania ze sztuką średniowieczną, znalezienia się jakby w kręgu jej oddziaływania. Dodajmy, że otwarcie ekspozycji uświetnił śpiew scholi gregoriańskiej „Liquor pacis” wykonującej – pod kierunkiem ks. Macieja Kępczyńskiego – melodie z dawnych mszałów i gradułów.

Wystawa „Oprawy gotyckie” otwiera być może nieznaną nam wcześniej świat średniowiecznego introligatorstwa: ukazuje zespół ksiąg rękopiśmiennych i drukowanych (przede wszystkim inkunabułów), użytkowych i luksusowych, przedmiotów dumy właścicieli (m.in. duchownych zakonu krzyżackiego, toruńskich mieszczan) i narzędzi pracy, nauki. Pozwala zwyczajnie cieszyć się ich kształtem, dekoracjami, barwami, artystycznym pięknem i użytkową stosownością.

Wystawie towarzyszy bogato ilustrowany katalog autorstwa Arkadiusza Wagnera w opracowaniu graficznym Kamila Snochowskiego. Autor z wielkim znanstwem opisuje każdą oprawę i jej elementy: materiał, zapięcia (zapinki i zaczepy), dekoracje, techniki wykonania i postęp w tym zakresie, a także powiązania zdobnictwa introligatorskiego z dziełami gotyckiego malarstwa, rzeźby, rzemiosła. Uwrażliwia czytelnika na niuanse dekoracji okładek, okuć i zapieć (niekiedy grawerowanych). Kreśli fascynujący obraz rozwoju średniowiecznego introligatorstwa. W jego poznawaniu pomocą służą ilustracje: każdy opis uzupełniają wysokiej jakości większa fotografia jednej z okładek (pozwalająca dostrzec fakturę skóry, powierzchnię zapieć) oraz fotografie drugiej okładziny, grzbietu, obcięcia kart, detali zapieć i powiększone zdjęcia wycisków tłoków. Choć katalog jest jednym z pierwszych tego rodzaju opracowań w polskiej literaturze oprawoznawczej, to już teraz można nazwać go katalogiem klasycznym.

Wystawa „Oprawy gotyckie XIII–XVI wieku ze zbiorów toruńskich”, Ratusz Staromiejski w Toruniu, 14 grudnia 2024–3 marca 2025 roku. Kuratorzy wystawy: A. Wagner, K. Nierzwicki. Kuratorka ze strony Muzeum Okręgowego w Toruniu: M. Nierzwicka. Aranżacja plastyczna: J. Nawrocki. Organizatorzy wystawy: Muzeum Okręgowo w Toruniu, Katedra Mediów Drukowanych w Instytucie Badań, Informatyki i Komunikacji Wydziału Filozofii i Nauk Społecznych UMK, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu, Archiwum Państwowe w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu.

¹ *Oprawy gotyckie XIII–XVI wieku ze zbiorów toruńskich. Katalog wystawy w Muzeum Okręgowym w Toruniu, grudzień 2024–luty 2025*, oprac. A. Wagner, współpraca: M. Awianowicz, M. Czyżak, B. Madajewska i K. Nierzwicki, Toruń 2024, s. 17 (dalej jako: *Katalog*).

² *Katalog*, s. 18.

³ *Katalog*, s. 217.

⁴ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Warszawa 2002, s. 45–47 i 75–76.

⁵ *Katalog*, nr 23–24, s. 96–100.

⁶ *Katalog*, nr 26, s. 106–107 i nr 29, s. 112–113.

⁷ *Katalog*, nr 87, s. 121 i 246–247.

⁸ *Katalog*, nr 56, s. 174–175.

⁹ *Katalog*, nr 96, s. 262–263.

¹⁰ *Katalog*, nr 61–62, s. 188–191.

¹¹ *Katalog*, nr 63, s. 194–195 i nr 66, s. 202–203.

¹² *Katalog*, s. 205.

¹³ *Katalog*, s. 20.

Il. 5. Wystawa „Oprawy gotyckie XIII–XVI wieku ze zbiorów toruńskich”, część dwunasta *Varia*: wizerunki św. Bartłomieja i św. Tomasza. Fot. P. Kurek

Il. 6. Wystawa „Oprawy gotyckie XIII–XVI wieku ze zbiorów toruńskich”, część szósta *Późnogytycka różnorodność*: oprawa introligatora Mikołaja. Fot. P. Kurek